

Грігорова Г. Л.,

аспірант кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЮВЕНАЛІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ НЕГАТИВНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІМ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті теоретично узагальнено процес реалізації негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності неповнолітнім суб'єктом крізь призму форми її практичного вираження та цільового спрямування.

Ключові слова: юридична відповідальність, ювенальна відповідальність, ретроспективна відповідальність, неповнолітній, ювенальна юстиція, соціальна реабілітація неповнолітніх.

Постановка проблеми. Інститут юридичної відповідальності неповнолітніх має виступати гарантією конституційного правопорядку та гарантією дотримання прав дитини в конфлікті із законом. Специфіка правосуб'єктності дитини як учасника будь-яких правовідносин зумовлює і специфічність реалізації нею юридичної відповідальності, особливо в негативній формі. Непослідовність і неповнота законодавчого регулювання даного питання на національному рівні призводить до того, що неповнолітні суб'єкти притягуються до відповідальності на загальних засадах, що не відповідає принципам Конвенції ООН про права дитини та іншим міжнародним документам. Через це необхідним є вироблення єдиної теоретичної конструкції реалізації неповнолітнім суб'єктом юридичної відповідальності задля можливості реформування у подальшому відповідних галузевих норм.

Дослідженням особливостей відповідальності неповнолітніх займалися вітчизняні та російські вчені, серед яких такі: В.М. Бурдін, Т.О. Гончар, О.В. Горбач, С.М. Зеленський, Л.М. Карнозова, Ю.І. Ковальчук, Н.М. Крестовська, Ю.Є. Пудовочкін. Проте дослідження, зазвичай, проводяться в суто прикладному аспекті, без формування теоретичних конструкцій, на підставі яких можливо виявити недоліки в законодавчому регулюванні даного питання.

Метою статті є створення теоретичної конструкції особливості реалізації негативної юридичної відповідальності неповнолітнім суб'єктом шляхом розкриття її мети та форм, у яких така реалізація відбувається.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміст поняття юридичної відповідальності, розкривається через її сутність і мету, на яку вона спрямована, при цьому сутність (що знаходить практичне відображення у формі) завжди зумовлена метою та впливає із неї. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність знаходить своє відображення в державно-правовому примусі, що застосовується до суб'єкта за порушення встановлених та охоронюваних державою правових приписів. Фактичне вираження застосування до суб'єкта заходів ретроспективної відповідальності полягає в настанні для нього негативних правових наслідків матеріального чи особистого нематеріального характеру.

Звертаючись до питання дослідження реалізації негативної відповідальності суб'єктом, слід насамперед проаналізувати співвідношення задекларованих цілей (мети), на яку спрямоване застосування до суб'єкта такої відповідальності, та практичних форм, у яких вона застосовується.

Частина 2 ст. 50 Кримінального кодексу України [1] метою покарання визначає не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Натомість, кримінально-виконавче законодавство [2] метою та завданнями виконання покарання визначає виправлення й ресоціалізацію засудженого як взаємодоповнюючі процеси. Наявна розбіжність у законодавчому визначенні мети застосування до особи покарання зумовлює недоліки у процесуальному регулюванні даного питання, що значною мірою позбавляє весь процес результативності.

Притягнення особи до юридичної відповідальності має спиратися перш за все на те, що ступінь відповідальності має бути чітко співмірний вчиненому правопорушенню, а особа не має бути позбавлена прав і свобод, проголошених Загальною декларацією прав людини [3] (надалі – Декларація). Так, зокрема, статтею 22 Декларації встановлюється: «Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави». Отже, при формуванні концепції притягнення особи до відповідальності визнанням має підлягати факт того, що обмеженню підлягають лише ті права людини, що обумовлені формою реалізації відповідальності, а не весь комплекс прав людини в цілому.

У свою чергу, способи обмеження прав особи мають бути лише формою вираження відповідальності, метою ж відповідальності має бути формування в суб'єкта відповідальності установки на правомірну поведінку, вироблення чи відновлення навичок правомірної поведінки й гармонійної соціальної адаптації.

Окрему увагу в дослідженні процесу реалізації негативної відповідальності слід приділяти суб'єкту її реалізації, адже специфіка правового статусу суб'єкта має впливати на форму відповідальності й конкретизувати її мету. Неповнолітній є специфічним суб'єктом правовідносин, а тому має бути наділений специфічним статусом як суб'єкт реалізації негативної відповідальності. Специфіка прав та обов'язків неповнолітнього як суб'єкта правовідносин зумовлена передусім фізіологічними і психологічними особливостями та змінами, що передують формуванню особистості й виробленню типу поведінки особи. Через це реалізація негативної відповідальності неповнолітнім суб'єктом має відбуватися із урахуванням таких особливостей.

Автором пропонується дослідження реалізації негативної юридичної відповідальності неповнолітнім суб'єктом проводити виходячи із складових змісту такої відповідальності – мети й форми.

Мета реалізації негативної юридичної відповідальності неповнолітнім суб'єктом.

Мета правосуддя, а отже, і реалізації відповідальності стосовно неповнолітніх закріплена у п. 5 Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй з відправи пра-

всуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») [4] (надалі – Правила), а саме: «забезпечення благополуччя неповнолітнього і забезпечення того, щоб будь-які заходи впливу на неповнолітніх правопорушників були завжди співмірні як із особливостями особистості правопорушника, так і з обставинами правопорушення».

На виконання положень Правил і Заключних зауважень та рекомендацій Комітету ООН з прав дитини: Україна. 09/10/2002. CRC/C/15/Add.191 [5] було прийнято Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, схвалено Указом Президента України від 24 травня 2011 р. № 597/2011 [6], проте, попри положення даної Концепції, притягнення неповнолітніх до відповідальності відбувається на загальних засадах, тобто в той самий спосіб та в тих самих формах, що й відносно повнолітніх.

Положеннями Розділу 38 Кримінального процесуального кодексу України [7] закріплено процедуру притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, що проводиться на загальних засадах із урахуванням особливостей, визначених вказаним розділом. До таких особливостей віднесено, зокрема, можливість участі у процесі досудового й судового розгляду справи психолога, педагога, представника служби у справах дитини. Відмітимо, що жодна норма статті вказаного розділу не встановлює обов'язковості участі даних осіб у процесі, можливість їх участі завжди визначається розсудом прокурора, суду чи служби у справах дітей. Увагу привертає також відсутність процедурних норм, які регулюють особливості правового становища власне неповнолітнього у процесі притягнення до відповідальності (наприклад, норми щодо особливостей проведення допиту, норми щодо залучення обов'язкової психологічної допомоги перед проведенням процесуальних дій тощо), що, на думку автора, демонструє звуження його правосуб'єктності. Вбачається, що чинні на сьогодні процесуальні норми позбавлені будь-якого індивідуалізуючого підходу до неповнолітнього правопорушника та спрямовані перш за все на забезпечення караності вчиненого діяння й «обслуговування» інтересів слідства.

Світова практика ювенальної юстиції доводить, що мета застосування відповідальності до неповнолітніх має бути позбавлена карального забарвлення. Обмеження, яких зазнає неповнолітній правопорушник, мають бути спрямовані на сприйняття ним позитивних правових цінностей і відчуття відповідальності за власні дії. На досягнення такої мети притягнення до відповідальності неповнолітнього суб'єкта має відбуватися в адекватній формі, що обирається виходячи із обставин вчиненого правопорушення та особливостей неповнолітнього.

Форма реалізації негативної юридичної відповідальності неповнолітнім суб'єктом.

За ознакою форми негативну юридичну відповідальність неповнолітніх можна класифікувати на ту, що пов'язана із позбавленням волі, та альтернативну позбавленню волі відповідальність.

Пунктом 19.1 «Пекінських правил» передбачено, що поміщення неповнолітнього до якогось виправного закладу завжди повинно бути крайнім заходом, що застосовується протягом мінімального необхідного терміну.

Судова практика України демонструє, що до неповнолітніх зазвичай застосовуються види покарання, пов'язані із позбавленням волі. При цьому судами іноді обираються санкції, що не підлягають застосуванню до неповнолітніх взагалі. Так, узагальнюючи судову практику у справах про злочини неповнолітніх та втягненні їх у злочинну діяльність, Верховний Суд України акцентує увагу на тому, що судами різних областей

усупереч чинному законодавству неодноразово виносились вироби неповнолітнім із застосуванням до них заходів покарання у вигляді обмеження волі й конфіскації майна, що прямо суперечить положенням ст. 98 Кримінального кодексу України [8].

Натомість, ефективність застосування альтернативних і виховних заходів як форми відповідальності неповнолітніх є вкрай низькою. Частково це пояснюється відсутністю організаційної забезпеченості альтернативними закладами виконання покарань. На сьогодні на території України функціонує лише 5 спеціалізованих закладів (шкіл і професійно-технічних училищ) соціальної реабілітації для неповнолітніх правопорушників, що, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 р. № 859 (із змінами внесеними постановою № 734 від 08.08.2012 р.) «Про організацію діяльності спеціальних навчальних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання» [9] є державними навчальними та професійно-технічними закладами для дітей, які потребують особливих умов виховання, що належить до сфери управління МОН. Такі заклади є єдиними структурами, що впроваджують організацію виконання покарання для неповнолітніх у спосіб, відмінний від загального. Однак через занадто невелику кількість неповнолітніх правопорушників, що за рішенням суду направляються до них, їх кількість постійно скорочується (у листопаді 2013 р. було ліквідовано 4 із 6 шкіл соціальної реабілітації).

Визначальним аргументом «проти» існуючої системи закладів соціальної реабілітації залишається процес їх організації, який багатовісний і в чому йде в розріз положенням Конвенції ООН з прав дитини.

Однією із головних проблем в організації функціонування таких закладів залишається ізоляція їх вихованців від суспільного оточення, у тому числі від сім'ї, та форми реагування на порушення ними правил внутрішнього розпорядку закладу. Так, відповідно до даних доповіді «Права дитини в закладах соціальної реабілітації», виданої в рамках дослідження, проведеного у 2013 р. спільно Уповноваженим Верховної Ради з прав людини та Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) зазначено, що в результаті проведення перевірки було виявлено грубі порушення Правил ООН, що стосуються неповнолітніх, позбавлених волі, у діяльності таких закладів. Так, за словами учнів як покарання за відхилення від правил поведінки закладу застосовувалась заборона телефонних дзвінків і побачень із родичами, використання фізичної праці, колективні покарання. Натомість Правила ООН, що стосуються неповнолітніх, позбавлених волі, закріплюють таке: «Скорочення харчування, обмеження або позбавлення контактів із родиною із будь-якою метою мають бути заборонені. Жоден неповнолітній не повинен каратися за те саме дисциплінарне порушення більше ніж один раз. Колективні покарання повинні бути заборонені» [10, с. 18–19].

Реалізація мети відповідальності щодо неповнолітніх у конфлікті із законом має включати комплексне реформування концепції притягнення неповнолітніх до відповідальності із каральної до відновної. Аналізуючи існуючу світову практику реалізації негативної відповідальності неповнолітніми, можна виділити декілька принципів, що будуть мати практичне значення у процесі реформування даної концепції в Україні в цілому:

1. Застосування ізоляції лише у крайніх випадках задля недопущення вироблення в неповнолітнього асоціальних навичок. У процесі відбування альтернативних заходів покарання неповнолітній проживає вдома (проте, зазвичай, із застосуванням до нього вимоги щодо обмеження дозвілля, обов'язку щодо вчинення певних дій відносно ресоціалізації: пошук роботи, проходження курсу лікування від алкоголізму чи наркоманії, носіння електронного браслета), а застосування альтерна-

тивних заходів відбувається у формі залучення до громадських робіт, участі у бесідах та конференціях із психологом, зустрічах із медіатором. Така методика знаходить своє відображення у формі створення денних центрів соціальної реабілітації (що можуть функціонувати як окремі структури або входить до складу Служб у справах дітей чи Центрів соціальних служб для молоді). Основною метою таких заходів впливу є залучити оточення неповнолітнього до процесу його соціальної реабілітації та протидіяти розвитку в нього асоціальних навичок. Це повністю відповідає позиції, зазначеній у Керівних принципах запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (Ер-Рядські керівні принципи), де наголошується, що сім'я є основним елементом, який відповідає за первинну підготовку дітей до життя в суспільстві, а влада має створювати такі умови та програми, за допомогою яких батьки можуть брати найактивнішу участь у вихованні дитини й ужитті заходів щодо подолання нестабільності та конфліктних ситуацій у житті дитини.

Особливу увагу в цьому контекст, безумовно, має заслуговувати той факт, що приблизно 10 % неповнолітніх, котрі вчиняють злочини в Україні, є сиротами або такими, чий батьки позбавлені батьківського піклування. У такому випадку програми соціальної реабілітації, беззаперечно, мають включати, крім вищезазначеного, також і створення належних умов для проживання неповнолітнього.

2. Застосування індивідуального підходу у процесі притягнення до відповідальності. Урахування мають підлягати матеріальні та психологічні умови проживання неповнолітнього до вчинення правопорушення, можливість і бажання батьків щодо участі у процесі ресоціалізації, схильності, вад та шкідливі звички неповнолітнього тощо. У процесі обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо вдосконалення роботи із неповнолітніми правопорушниками)» пропонувалось доповнення Кримінального кодексу статтею «Індивідуальна програма соціальної реабілітації», що визначалась як окремий захід кримінально-правового впливу й підлягала застосуванню до неповнолітніх, які звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням із потерпілим або із застосуванням примусових заходів виховного впливу чи із призначенням випробування. Функція надання висновку про можливість застосування індивідуальної програми щодо конкретного неповнолітнього та її розроблення в разі схвалення судом мали покладатися на територіальні органи у справах сім'ї, дітей та молоді.

3. Застосування покарання з урахуванням необхідності відшкодування завданої шкоди. Відповідні заклади організують зустрічі потерпілого із неповнолітнім правопорушником задля обрання оптимального способу, у який шкода має бути відшкодована. Відшкодування шкоди направлено не лише на відновлення правового та матеріального становища потерпілого, а й на виховання в неповнолітнього відчуття відповідальності за вчинене правопорушення.

Висновки. Реалізація негативної юридичної відповідальності неповнолітнім суб'єктом є складним юридичним процесом, що, крім правових, має включати соціальні й організаційні гарантії. Фактична ситуація сьогодення демонструє суттєве нехтування правами дитини у процесі притягнення її до відповідальності.

Конкретизації насамперед підлягає загальна мета негативної юридичної відповідальності, а саме: формування установки на правомірну поведінку, вироблення чи відновлення навичок правомірної поведінки та гармонійної соціальної адаптації. Визнання має підлягати факт, що особа, яка притягається до відпові-

дальності, і має зазнавати обмеження гарантованих прав людини лише у мірі, необхідній для реалізації форми відповідальності.

Незаперечно залишається необхідність вироблення якісної нової концепції реалізації відповідальності неповнолітнім на основі ювеналістичного підходу, що базуватиметься на заміні пріоритету карної мети реалізації відповідальності на виховну й ресоціалізуючу, і включатиме комплексні зміни правового та інституційного забезпечення реалізації неповнолітнім негативної відповідальності.

Література:

1. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст. 131. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 3–4. – Ст. 21. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.
3. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
4. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), 29 листопада 1985 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_211.
5. Заключні зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав дитини: Україна. 09/10/2002. CRC/C/15/Add.191 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/content/unicef_ukraine_2002.html.
6. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, затверджена Указом Президента України від 24 травня 2011 року № 597/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88.
8. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu/\(documents\)/9A539844E B54F3EBC2257B7C0037FDFF](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu/(documents)/9A539844E B54F3EBC2257B7C0037FDFF).
9. Про організацію діяльності спеціальних навчальних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 р. № 859 (із змінами внесеними постановою № 734 від 08.08.2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/859-93-п>.
10. Права дитини в закладах соціальної реабілітації в Україні: Спеціальна доповідь з питань реалізації національного превентивного механізму / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: Офіційне видання. – К., 2013. – 110 с.

Григорова Г. Л. Ювеналістичная концепция реализации отрицательной юридической ответственности несовершеннолетних в Украине

Анотація. В статье теоретически обобщен процесс реализации негативной (ретроспективной) юридической ответственности несовершеннолетним субъектом через призму формы ее практического выражения и целевой направленности.

Ключевые слова: юридическая ответственность, ювенальная ответственность, ретроспективная ответственность, несовершеннолетний, ювенальная юстиция, социальная реабилитация несовершеннолетних.

Grigorova G. Juvenalistic conception of realization negative responsibility by an adolescent in Ukraine

Summary. Article is devoted to the theoretical generalization of process of juvenile negative responsibility realization in the light of forms of its practical realization and goal.

Key words: juridical responsibility, juvenile responsibility, negative responsibility, underage, juvenile justice, juvenile social rehab.